

УДК 338.246:343.973

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА: СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ І ДЕТЕРМІНАНТИ

І. Черевко, д. е. н., професор

ORCID ID: 0000-0002-8411-6136

Ю. Фляк, здобувач наукового ступеня доктора філософії

ORCID ID: 0009-0005-1798-6229

Львівський національний університет природокористування

© І. Черевко, Ю. Фляк, 2024

<https://doi.org/10.31734/agrarecon2024.01.003>

Черевко І., Фляк Ю. Економічна безпека: сутність, значення і детермінанти

Подано результати дослідження змісту поняття економічної безпеки, її складових та детермінантів її рівня. Зібрано й опрацьовано доступну інформацію щодо визначної проблеми, систематизовано та узагальнено одержані результати щодо трактування сутності економічної безпеки та ідентифікації чинників, які її формують, виявлено особливості стану економічної безпеки в Україні в період російської мілітарної агресії та окреслено основні напрями підвищення її рівня. Проведене дослідження ґрунтувалось на застосуванні загального діалектичного підходу в органічному поєднанні з методами єдності історичного та логічного у вивченні економічних явищ, описово-аналітичним методом, методом наукової абстракції та методом синтезу і узагальнення результатів, одержаних у ході аналізу досліджуваних явищ з метою формування відповідних висновків. Науковий підхід до вивчення сутності економічної безпеки як економічної категорії здійснено з урахуванням доцільності розглядати її на різних рівнях господарювання, оскільки вона не може бути однаковою за своїм змістом на мегаглобальному (міжнародному) рівні, на рівні держави, регіону, галузі, підприємства, окремої сім'ї чи людини. Згідно з більшістю визначень, держава як суб'єкт повинна мати постійне населення, суверенну владу, визначену територію, кримінально-виконавчі структури, специфічні правові принципи та можливість вступати в міжнародні відносини.

Економічну безпеку логічно буде сприймати як стабільну відсутність можливості реалізації економічних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, що може бути цілком застосовним на всіх ієрархічних рівнях економічної безпеки – від глобального мегарівня до рівня окремої людини. Рівнева диференціація сутності економічної безпеки має значення, оскільки кожен із рівнів має свою специфіку. Безпека – це стан, що виникає внаслідок конкретної соціально-політичної та військової ситуації, тому умови економічної безпеки також відрізняються під час миру та під час війни.

Економічна безпека – один із вимірів безпеки держави, оскільки безпека держави є проблемою економічного характеру. Статус економічної безпеки держави розуміють переважно як стан економіки, але зараз здається майже очевидним, що громадяни держави потребують відчуття безпеки, яке створило б у них враження соціальної приналежності, стабільності та розвитку. Отже, економічна безпека означає стан існування, позбавлений ризику та невизначеності. Коли державі не вдається помітно забезпечити громадянам відчуття базової безпеки, бажання працювати, навчатися та саморозвиватися зменшується. Крім того, спадає самовпевненість нації, оскільки люди поступово втрачають відчуття контролю над своїм життям. Економічна безпека держави стосується всіх громадян, а дії влади мають постійно контролюватися громадянською думкою та незалежними експертами.

Сьогодні основним чинником створення і наростання загроз для економічної безпеки міжнародного рівня та рівня низки незалежних держав та їх підприємств і громадян є російська мілітарна агресія в Україні. На рівні країни, з урахуванням специфіки ситуації в Україні в період воєнних дій на її території, основними

загрозами для економічної безпеки можуть бути: макроекономічна, фінансова, інвестиційно-інноваційна, виробнича, зовнішньоекономічна (блокади кордонів!), соціальна, продовольча.

На економічній безпеці також позначається частка державної скарбниці та іноземного капіталу в національній економіці. Зараз також виникають нові глобальні виклики, пов'язані передусім із нестабільністю та напруженістю, спричиненою розповсюдженням зброї масового знищення та міжнародним тероризмом, а також із важкопрогнозованою політикою авторитарних режимів, яка значно посилює ці загрози. Щоразу стан національної економіки вливається в безпеку громадян, і навпаки. Економічна безпека громадян і держави тісно пов'язані між собою, і наявність однієї – обов'язкова умова безпеки іншої.

Ключові слова: економічна безпека, рівні безпеки, детермінанти безпеки, Україна, війна.

Cherevko I., Fliak Yu. Economic security: essence, meaning, and determinants

The purpose of this article is to present the findings of research on the concept of economic security, its components, and the factors that determine its level. To achieve this objective, relevant information was collected and processed, and the results were systematized and generalized to interpret the essence of economic security and identify the factors that shape it. The study also revealed the peculiarities of the state of economic security in Ukraine during the period of russian military aggression and outlined the main directions for increasing its level. The research was based on a general dialectical approach combined with methods such as the unity of the historical and logical in the study of economic phenomena, the descriptive-analytical method, the method of scientific abstraction, and the method of synthesis and generalization of the results obtained during the analysis of the studied phenomena. The scientific approach to the study of the essence of economic security as an economic category was carried out while taking into account the importance of considering it in different fields of the economy since it cannot have the same content at the mega-global (international) level, at the level of the state, region, industry, enterprise, or individual family of a person. According to the majority of definitions, a state as an entity must have a permanent population, sovereign power, a defined territory, criminal enforcement structures, specific legal principles, and the ability to enter into international relations.

Economic security can be defined as the stable absence of external and internal threats that may affect the economy at all levels, from individual to global. It is important to differentiate between the levels because each has its specificities. Security is a state that arises from a particular socio-political and military situation, so the conditions of economic security differ during the periods of peace and war.

Economic security is one of the parameters of state security because state security is an economic problem. The state's economic security status is mainly understood as the state of the economy. However, it is becoming increasingly apparent that citizens need a sense of security that would give them a feeling of social belonging, stability, and development. Economic security, therefore, means being free from risk and uncertainty. When the state fails to provide citizens with a sense of basic security, people's willingness to work, study, and develop themselves decreases, and the nation's self-confidence is undermined. The economic security of the state concerns all citizens, and the government's actions should be constantly monitored by public opinion and independent experts.

Today, the main threat to the economic security of several independent states and their enterprises and citizens is russian military aggression in Ukraine. At a national level, the main threats to economic security during the period of hostilities on Ukrainian territory can be categorized as: macroeconomic, financial, investment-innovation, production, foreign economic (including border blockades), social, and food-related. Economic security is also affected by the share of the state treasury and foreign capital in the national economy.

Currently, new global challenges are emerging, primarily related to the instability and tensions caused by the proliferation of weapons of mass destruction, international terrorism, and the unpredictable policies of authoritarian regimes. These factors significantly increase the aforementioned threats. In each case, the state of the national economy is closely related to the safety of citizens, and vice versa. The existence of economic security for citizens and the state is a necessary condition for the security of both.

Keywords: economic security, levels of security, determinants of security, Ukraine, war.

Постановка проблеми. Унаслідок високої динамічності глобального зовнішнього середовища та інтенсивної турбулентності внутрішньої ситуації у країні надзвичайно зростає актуальність підвищення рівня економічної безпеки як держави загалом, так і її регіонів, галузей, підприємств та окремих людей. При

цьому проблема полягає в тому, що ефективність управління економічною безпекою в напрямі її зміцнення та підвищення її рівня неабияк залежить від ступеня адекватності розуміння сутності економічної безпеки та чинників, що на неї впливають. В Україні актуальність вирішення проблеми посилюється

специфікою періоду воєнних дій російських загарбників на території країни та відповідними наслідками їхньої агресії. Водночас високий рівень економічної безпеки об'єктивно сприяє формуванню незалежності країни і її регіонів загалом, безпечному, а отже – ефективному функціонуванню її підприємств і безпечній життєдіяльності людей. Тож подамо результати дослідження змісту поняття економічної безпеки, її складових та детермінантів її рівня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність і важливість дослідження питань, пов'язаних із необхідністю пошуку рішень щодо підвищення рівня економічної безпеки, визначають ту велику увагу, яка приділяється цим питанням з боку як учених, так і фахівців-практиків різних управлінських рівнів. Серед вітчизняних учених вагомий внесок у розробку проблеми зробили такі вчені як: З. Варналій, Д. Буркальцева та О. Наєнко (2011); О. Гузенко та Т. Хайлова (2018); Е. Данілова (2020); А. Малишко (2015); І. Сосновська (2015); О. Сосновська та М. Житар (2018); А. Череп та І. Лубенець (2010); М. Шашина (2022); Z. Ciekanowski (2015); T. Kożak-Siara, I. Majewska (2018); E. Frejtag-Mika, Z. Kołodziejak та W. Putkiewicz (1996); M. Leszczyńska (2018); Z. Nowakowski та I. Protasowicki (2008); M. Plecka (2018); Z. Stachowiak (2011, 2014); R. Stock (2012) та ін. Вони розглянули різні аспекти економічної безпеки на різних рівнях її прояву.

Зокрема Z. Ciekanowski вважає, що питання, пов'язані із загрозами державній безпеці, здавна (з часів існування племен) вважалися одними з цінностей усіх народів. Безпека охоплює політичні, військові, економічні та технологічні, екологічні та соціальні чинники. Природні чинники відігравали роль здавна, вони об'єктивні, незалежні, але, як показали останні роки, їх також необхідно враховувати (Ciekanowski, 2015).

Учена О. Сосновська наголошує на еволюційному характері категорії економічної безпеки та її досліджень і стверджує, що питання про природу безпеки у світі та поглиблення досліджень у галузі безпеки широко розвинулись у 90-х роках ХХ ст., коли з'явилося поняття універсальної безпеки (Сосновська та

Житар, 2018, с. 125). Авторка пропонує розділити весь період еволюції поняття економічної безпеки на шість етапів – від розуміння її як забезпечення умов збереження своїх комерційних таємниць, інтелектуальної власності та інших секретів (1991–1997 рр.) до прирівнювання її до ефективного функціонування під час ризику (2002–2005 рр.) і до розглядання економічної безпеки залежно від галузевої належності (2005 р. – по сьогодні) (Сосновська, 2015), з чим можна погоджуватись або не погоджуватись, але очевидний невпинний характер процесу еволюції цього поняття в напрямі його удосконалення відповідно до змін умов середовища. Наприклад, на думку О. Гузенко і Т. Хайлової, динаміка сучасної ситуації в Україні передбачає наявність умов «для прогресуючого зростання чисельності та різноманіття економічних злочинів у всіх сферах життя суспільства. Ці умови продовжують розмежування суспільства, падіння економіки, зростання залежності від зовнішніх факторів» (Гузенко та Хайлова, 2018, с. 237). Автори справедливо зауважують, що на кожному рівні ієрархічної структури економічної безпеки – від глобального до рівня підприємства – є об'єктивні відмінності. У цьому контексті А. Череп та І. Лубенець наголошують, що «виділення рівнів об'єктів забезпечення економічної безпеки вирішує як проблему розмежування рівнів забезпечення економічної безпеки, так і допомагає точніше визначити сутність категорії «економічна безпека» (Череп та Лубенець, 2010, с. 64). Причому, якщо на початкових етапах розвитку зацікавленості економічною безпекою мова йшла переважно про захист інформації на рівні персоналу організації, то з часом дійшли висновку, що економічна безпека підприємства визначається як захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також як погроз або пристосуватися до наявних умов, які не позначаються негативно на його діяльності (Череп та Лубенець, 2010, с. 63).

Малишко А. обґрунтовує визначальну роль економічної безпеки у досягненні загальної національної безпеки, виходячи з того, що «виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ первинні для кожної з них і визначають життєдіяльність та життєздатність

суспільства. Не може бути військової безпеки при слабкій і неефективній економіці» (Малишко, 2015, с. 129). Але є підстави не погодитись із цим автором щодо того, що економічна незалежність – елемент економічної безпеки. Логіка речей підказує справедливості цілком іншого твердження – саме економічна безпека визначає економічну незалежність.

Науковці З. Варналій, Д. Буркальцева та О. Наєнко пропонують таке визначення понятійної категорії «економічної безпеки»: сукупність умов, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного відновлення і самовдосконалення, здатність економіки забезпечувати повне задоволення ендегенних та екзогенних суспільних потреб (Варналій, Буркальцева та Наєнко, 2011).

Шашина А. наголошує, що в сучасних умовах особливо зростає актуальність питань щодо економічних досліджень, які лежать у площині економічної безпеки шляхом цифровізації (Шашина, 2022).

Дослідниця М. Leszczynska (2018) вважає, що економічна безпека є одним із вимірів безпеки держави і суспільства, а сучасні визначення економічної безпеки мають стосуватися можливостей і загроз процесам розвитку. У цьому контексті вчені Національного інституту стратегічних досліджень визначають економічну безпеку як спроможність національної економіки зберігати стійкість та невразливість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі, стає та збалансоване зростання – важливі критерії оцінювання якісних параметрів національної економіки, стратегічної ефективності економічної політики держави в економічній сфері (*Актуальні...*, 2023).

Аналіз доступних джерел інформації показав, що остаточного розуміння сутності економічної безпеки сьогодні немає. Це збігається з думкою багатьох учених. Наприклад, М. Плєска вважає, що поняття економічної безпеки, як і поняття безпеки, не є чітко визначеним, а окремі визначення різняться за масштабом і важливістю передбачуваних загроз. Наприклад, відповідно до об'єктивного критерію,

який визначає, серед інших, економічну безпеку, до неї належать: сировинна, фінансова, технологічна, аграрна та продовольча. Заслуговує на увагу думка авторки щодо того, що умови економічної безпеки в літературі на цю тему відрізняються в умовах миру та в умовах війни (Плєска, 2018). У будь-якому разі, на думку Е. Данілової, «сфера економічної безпеки є предметом вивчення економічних наук у рамках спеціальності 08.00.04» (Данілова, 2020, с. 111).

Така ситуація створює широке поле для проведення подальших наукових досліджень, тим паче з огляду на динамічність зовнішнього середовища та внутрішньої ситуації в країні.

Постановка завдання. Наше завдання – подати результати дослідження змісту поняття економічної безпеки, її складових та детермінантів її рівня. Для цього ми зібрали й опрацювали доступну інформацію щодо визначної проблеми, систематизували та узагальнили одержані результати щодо трактування сутності економічної безпеки та ідентифікації чинників, які її формують, виявили особливості стану економічної безпеки в Україні в період російської мілітарної агресії та окреслили основні напрями підвищення її рівня.

Методика дослідження і матеріали. Застосовано загальний діалектичний підхід в органічному поєднанні з методами єдності історичного і логічного у вивченні економічних явищ, описово-аналітичним методом, методом наукової абстракції та методом синтезу і узагальнення результатів, одержаних за аналізу досліджуваних явищ з метою формування відповідних висновків.

Джерелом інформаційних матеріалів для дослідження окресленої проблеми слугували публікації науковців і фахівців з досвідом її вирішення, а також аналітичні матеріали спеціалізованих інституцій, що вивчають проблеми економічної безпеки та її складових. При цьому доступ до певних матеріалів стосовно проблеми економічної безпеки сьогодні має дещо обмежений характер з огляду на специфіку воєнного стану в країні та пов'язаною з цим потребою зважати на необхідність урахування тактичних та стратегічних інтересів країни.

Виклад основного матеріалу. Розвиваючись еволюційно, категорія економічної безпеки пройшла довгий і складний шлях – від примітивного розуміння безпеки (у тому числі економічної) первісної людини до міжнародної економічної безпеки. Офіційним термін «міжнародна економічна безпека» став 1985 року, коли на 40-й сесії Генеральної Асамблеї ООН прийняли резолюцію «Міжнародна економічна безпека», яка передбачала, що необхідно сприяти забезпеченню міжнародної економічної безпеки з метою соціально-економічного розвитку і прогресу кожної країни. На 40-й сесії Генеральної Асамблеї ООН прийняли Концепцію міжнародної економічної безпеки (Сосновська та Житар, 2018, с. 127). У сучасній науковій літературі поняття «економічна безпека» досить часто виводять безпосередньо з більш загальної категорії «безпека» (переклад із грецької означає «володіти ситуацією»). У спеціальній літературі безпеку визначено як стан, за якого будь-який об'єкт надійно захищений і не піддається негативному впливу жодних факторів. У широкому науковому сенсі під безпекою розуміють захищеність природно-фізіологічних, соціально-економічних, ідеально-духовних і ситуативних потреб у ресурсах, технологіях, інформації та моральних ідеалів, необхідних для життєдіяльності та розвитку населення (Бланк, 2005). Питання безпеки в найширшому розумінні охоплює такі поняття, як задоволення основних людських потреб, які передбачають існування, незалежність, виживання, мир, спокій, ідентичність, визначеність розвитку тощо. Безпека – найважливіша потреба держав і міжнародних систем, як і кожної людини зокрема. Це пов'язано з необхідністю забезпечення основних потреб громади та людей, серед яких вона функціонує. Безпеку можна розглядати на різний кшталт, зокрема як ситуацію, в якій зовнішні та внутрішні суперечності не викликають кризових явищ чи конфліктів. Безпека у процесуальному значенні – це забезпечення умов для безперешкодного виживання та розвитку нації в ситуаціях, що загрожують стабільності та суверенітету держави (Kozak-Siara та Majkowska, 2018, с. 129).

Отже, здійснюючи науковий підхід до вивчення сутності економічної безпеки як

економічної категорії, доцільно буде розглядати її на різних рівнях господарювання, оскільки, дивлячись логічно, вона не може бути однаковою за своїм змістом на мегаглобальному (міжнародному) рівні, на рівні держави, регіону, галузі, підприємства, окремої сім'ї чи людини.

Для досягнення поставлених цілей і розвитку підприємства мають бути економічно захищеними. Ця безпека залежить від структури та бізнес-моделі підприємства, його позиції на ринку та методу управління. Не менш важливе значення мають зовнішні умови функціонування та розвитку, характерні для місця розташування такого економічного суб'єкта. Вони тісно пов'язані між собою, а ендогенні залежать від екзогенних. Це відображено у структурній, інфраструктурній, інституційній, інформаційній, соціально-економічній складових економічної безпеки підприємств. Аналіз, проведений за допомогою методу *case study*, показує, що ці компоненти взаємопов'язані, а економічна безпека підприємства визначається інституційними та економічними умовами, що виникають на різних рівнях операційного простору його діяльності.

Згідно з більшістю визначень, держава, як суб'єкт, повинна мати постійне населення, суверенну владу, визначену територію, кримінально-виконавчі структури, специфічні правові принципи та можливість вступати в міжнародні відносини (*Montevideo...*, 1992). Тому не дивно, що безпеку країни розуміють як стан визначеності, спокою, безпеки та її відчуття, що означає відсутність загроз і захист від небезпек (Nowakowski та Protasowicki, (a), 2008, с. 13).

Одним із вимірів безпеки країни є економічна безпека. Сьогодні очевидно, що громадяни потребують відчуття безпеки, яке дало б їм відчуття соціальної належності, стабільності та розвитку.

Отже, економічна безпека означає стан існування, позбавлений ризику та невизначеності. Коли країна не може забезпечити громадянам відчуття базової безпеки, бажання працювати, навчатися та саморозвиватися помітно знижується. Крім того, спадає рівень

упевненості нації в собі, оскільки люди поступово втрачають відчуття можливості контролювати своє життя і управляти ним (Stock, 2012).

Під станом економічної безпеки держави розуміють переважно стан її економіки з урахуванням наявних тенденцій його динаміки. Фактично мова йде про здатність економіки країни стабільно задовольняти потреби, пов'язані переважно зі збройними/військовими конфліктами (перехід економіки від мирного її стану в надзвичайний стан війни, а з часом і у відповідну економічну мобілізацію) (Stachowiak, 2014). Тобто, фактично в основу незалежності й суверенітету кожної держави покладено її економічну безпеку, яка формує її економічну незалежність. Проголошення незалежності України 1991 року ще абсолютно не означало її за фактом речей, оскільки економічна незалежність у цей момент була практично «на нулі», й виправлення цієї ситуації триває вже понад 30 років. Тож сьогодні актуальний вислів відомого українського письменника і політика початку ХХ століття В. Винниченка про те, що «Українську історію не можна читати без брому» (Шурхало, 2018).

Отже, є потреба збільшити глибину розуміння сутності економічної безпеки. Тому економічна безпека як спроможність національної економіки зберігати стійкість та невразливість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі, стале та збалансоване зростання – важливий критерій оцінювання якісних параметрів національної економіки, її стабільності та незалежності, стратегічної ефективності економічної політики держави в економічній сфері.

Доцільна також диференціація поглядів на формування визначення сутності економічної безпеки на рівні держави у розрізі двох основних площин:

➤ соціально-економічна (загально-економічна) у контексті державному – розвиток, мета економіки та міжнародних відносин, які забезпечують стабільність функціонування та стійкість до дестабілізації та соціально-політичних загроз, а також до зниження обороноздатності;

➤ економічно-оборонна в контексті однієї країни означає здатність економічної системи належно протидіяти економічному втручанням ззовні та, за можливості, забезпечити беззагрозливий економічний та оборонний розвиток і належне функціонування всіх моделей оборонної економіки (Stachowiak, 2014).

Велике значення має розмір державного боргу, причому внутрішній борг не такий небезпечний, як зовнішній, оскільки громадяни не мають права продавати державні облигації за кордоном, їх можна реалізувати лише всередині країни і лише за наявності боргу. Боргові цінні папери в міжнародному обігу підлягають звичайному обміну. Вони є засобом для країн інвестувати свої заощадження і часто продаються більше, ніж національні облигації. На момент випуску найважливіша оцінка національної економіки незалежними рейтинговими агентствами. Що нижчий рейтинг, то вищою має бути відсоткова ставка за облигаціями, щоб покупець виправдав ризик. Другим елементом зовнішнього боргу є зовнішні позики, взяті державою.

Обслуговування зовнішнього боргу – значна частина бюджету багатьох країн. Головною складовою, яка дозволяє кількісно оцінити економічну безпеку конкретної країни, є якість і ступінь розуміння прогресу та цивілізаційного розвитку. Це стосується самої системи цінностей, яка прагне до нестримного споживацтва або, навпаки, цілковитої поваги до наявних на ринку ресурсів. Слід зауважити, що якість життя оцінюють на індивідуальній та психологічній основі, що унеможливорює визначення того, чи покращання якості життя приводить до відчуття задоволення.

Ми чудово знаємо й помічаємо, що економіку часто підмінюють хрематистикою, тобто так званім мистецтвом збагачуватися, особливо коли йдеться про гроші. Яскравим прикладом цього є загальне використання та визнання показників ВВП як показників національного доходу, що використовується в національних рахунках (Kozak-Siara та Majkowska, 2018, с. 129).

Одним із найважливіших елементів формування економічної безпеки є розвиток загальної культури мислення через науку, яка у

своїх матеріальних засадах держави буде загальнодоступною, пізнаною та більшою мірою вирішеною (принаймні людьми, які здійснюють владу в державі). Лише тоді можна буде замінити порожні політичні слова на змістовну інформацію, що дозволить виникнути потребі в пізнанні й викликати бажання пізнати та зрозуміти процеси і явища, які впливають на економічну безпеку (Frejtag-Mika, Kołodziejak та Putkiewicz, 1996, с. 31).

Економічна безпека безпосередньо пов'язана з державою, а її складовими є цінності, які вважаються найважливішими для цієї держави, але не завжди перебувають під її безпосереднім контролем. У цій сфері часто відбуваються переміщення між приватними та державними секторами. Збереження такого типу безпеки створює певний елемент безпеки для громадян держави: стабільність обмінного курсу, відсоткової ставки, безпеку заощаджень і зайнятості, а також дає змогу вільно реалізувати поставлені цілі, як зовнішні, так і внутрішні, у соціальній сфері та у сферах макроекономічної та зовнішньої політики. Це створює можливість повною мірою використовувати переваги поточних процесів глобалізації, безпосередньо пов'язаних з розвитком країни, а також усунути потенційні загрози, пов'язані з функціонуванням світової економіки (Kożak-Siara та Majkowska, 2018, с. 132).

Небезпеки у країні можуть мати різні джерела, як із боку інших країн, так і з інших типів суб'єктів більш внутрішнього характеру, зокрема інвестиційні фонди, транснаціональні корпорації, банки та сам факт функціонування ринку. Країни, які проводять зовнішню політику, часто здійснюють діяльність, яка може прямо чи опосередковано загрожувати економічній безпеці інших країн. Такі дії можуть мати різний характер, а саме:

- негативний вплив на групу держави;
- негативний вплив на якусь конкретну державу;
- негативний вплив на все міжнародне співтовариство (Frejtag-Mika та Kołodziejak, Putkiewicz, 1996, с. 33).

Відповідно до розвитку процесів глобалізації та наслідків збільшення ступеня взаємозалежності країн, можливості негативного впливу на економічну безпеку окремих з них значно

розвинулися. Як у минулому, так і зараз, у конфлікті країн світу з росією економічні війни набувають форми ембарго на різні види поставок товарів, «псування» валюти, прямий вплив на відсоткові ставки, податки, курси валют, технології та багато іншого. Усі країни мають більші чи менші доступ і можливості для використання, функціонування та розвитку світової економіки, тобто для досягнення власних цілей, пов'язаних з економічною безпекою. Тобто ринок має подвійний характер, оскільки він є: а) джерелом загроз економічній безпеці, спричинених: спекуляцією, що веде до дестабілізації; технологічним шпигунством; відмиванням грошей; б) чинником, який може посилити негативний вплив зловмисників на економічну безпеку країни (Stachowiak, 2011; Stachowiak, 2014).

Слід, однак, зауважити, що країни не лише негативно впливають одна на одну, а й там, де вони мають спільні інтереси і їхня природа не розбіжна, вони намагаються співпрацювати одна з одною на всіх економічних рівнях. Іншого виходу в них просто немає. Такі залежності найчастіше є наслідком залучення до цього процесу найбагатших країн, які визначають основні напрями дій для країн бідніших, що швидко розвиваються. Багатші країни часто стають ринками для послуг, товарів та інвестицій із слаборозвинених країн у створення нових торгових систем і фінансової архітектури.

Такі відносини покликані створити механізми, які не дозволятимуть країнам утверджувати та вводити правила, які певною мірою призведуть до дискримінації одного з учасників налагодженої співпраці, що може зумовити збої в потоках величезного, навіть глобального масштабу, нівелюючи об'єктивні переваги, які є результатом спеціалізації та правильного, ефективного розподілу економічних ресурсів (Kożak-Siara та Majkowska, 2018, с. 132–133).

На економічну безпеку також впливає частка власного та іноземного капіталу в національній економіці. Найкращою ситуацією для державної безпеки було б, якби весь наявний в економіці капітал був «свій» і економіка була в належному стані. Бо якщо економіка перебуває в належному стані, але цілковито покладається на іноземний капітал, є серйозний ризик тиску з боку інших країн або корпорацій. Подібні

питання викликає питання участі державного сектора в національній економіці. Економісти доводять, що державні підприємства завжди матимуть нижчі результати, ніж приватні. Прихильники ліберальних підходів до регулювання розвитку економіки в контексті її безпеки вважають, що держава не повинна володіти акціями підприємств, а лише створювати закони та дбати про розвиток економіки – це щось у дусі Адама Сміта. Хоча така ситуація також мала б економічний сенс. Краще керовані підприємства мають вищі доходи, що також перетворюються на надходження до бюджету. Однак, думаючи про безпеку, не можна обмежуватися лише думками про вплив на неї. Є певні сектори економіки, у яких збереження державної монополії має стратегічне значення з різних причин. Прикладом може бути енергетика. Крім впливу на економічну безпеку, вона також може впливати на політичну безпеку. Поглинання енергетичних систем іноземним капіталом узалежнює країну від політики іноземних структур. Сучасна економіка, промисловість, що розвивається, а також домогосподарства, оснащені дедалі більшою кількістю приладів, незважаючи на використання технологій, які все більше зменшують споживання енергії, означають, що її глобальне споживання постійно зростає. Світ дедалі більше залежить від енергії, тому до загрози припинення її поставок іноземною організацією ставляться особливо серйозно.

Зараз також виникають нові глобальні виклики. Вони пов'язані передусім із нестабільністю та напруженістю, спричиненою розповсюдженням зброї масового знищення та новим етапом розвитку міжнародного тероризму, а також із важкопрогнозованою політикою авторитарних режимів, яка значно посилює ці вагомні загрози.

У кожному випадку стан національної економіки перекладається на безпеку громадян загалом і кожної людини зокрема. Безпека окремої людини безпосередньо залежить від безпеки всієї країни, але не всі почуваються безпечно в кожній ситуації. У кожній економіці, навіть у найкращій, найрозвиненішій, є певний відсоток безробітних, до якого також належать люди, які постійно безробітні та непрацевдатні. Навіть у

ситуації, коли суспільство відчуває економічну безпеку, в країні є група безробітних, які отримують мінімальний дохід від держави та за станом здоров'я не можуть працювати й забезпечувати власну безпеку. Цілковито може виникнути й протилежна ситуація, коли суспільство живе з відчуттям економічної незахищеності, яке відчувають лише окремі особи чи групи.

Позаяк гідність і свобода – одні з найвищих цінностей усіх громадян, роль економічної безпеки стає дуже важливою, і цей вимір безпеки треба вважати пріоритетом національної політики. Розбираючи цю проблему детальніше, зазначимо, що свобода громадян не може бути повною без забезпечення їхньої економічної безпеки. Громадяни, які перебувають під тиском «відсутності впевненості в завтрашньому дні», не здатні ухвалювати цілковито раціональних рішень, піддаються різномунітним впливам або просто не приділяють певним речам належної уваги. Тому держава має забезпечити громадянам економічну безпеку на базовому рівні. На думку дослідників, він має передбачати:

- відсутність загрози здоров'ю. Люди не можуть поводитись вільно та відповідально, якщо живуть на межі виживання. Вони повинні відчувати чітку дистанцію між ними та можливою катастрофою. Суспільство, яке є вільним і настільки безпечним, наскільки це необхідно, – це суспільство, у якому кожен має рівні гарантії охорони здоров'я або живе перед обличчям однакової об'єктивної загрози;

- відсутність відчуття страху чи небезпеки. Також має бути досягнена по максимуму соціальна рівність, якщо ми хочемо говорити про забезпечення базової безпеки;

- наявність можливості контролю власного розвитку. Вона має передбачати можливість для здобуття освіти та ухвалення рішень у середовищі справжньої свободи;

- гарантію збереження людської гідності. І відсутність гідності, і відсутність їжі та доходу можуть призвести до соціальних патологій. Відсутність гідності також може призвести до неочікувано потужної агресії (Nowakowski та Protasowicki, (b) 2008).

Економічна безпека громадян і держави тісно пов'язані між собою, і наявність однієї є

умовою *sine qua non* безпеки іншої.

Підсумовуючи результати досліджень на цьому етапі, можна стверджувати, що на економічну безпеку впливають:

- економічна незалежність – у сучасному світі це не абсолютний фактор. Природа міжнародних економічних відносин і глобалізація роблять національні економіки залежними одна від одної. У цих умовах економічна незалежність обмежується здатністю держави автономно контролювати національні ресурси та підтримувати рівень економічного розвитку, що забезпечує конкуренцію на відкритому міжнародному ринку. У цьому контексті найважливіша участь у міжнародному обміні, співпраці та обміні світовими досягненнями;

- стабільність і зрівноваженість – передбачають захист системи національної власності та створення сприятливих умов для розвитку вітчизняного виробництва, у тому числі недопущення дії зовнішніх чинників, що дестабілізують ситуацію у країні;

- здатність до саморозвитку та прогресу, що особливо важливо в умовах сучасної динаміки глобального розвитку. Це означає необхідність створення сприятливого клімату для інвестицій та інновацій, розвитку технологій виробництва, підвищення кваліфікації та освіти працівників;

- органічна взаємозалежність економічної безпеки держави та економічної безпеки кожної людини в цій державі.

Щоб ще глибше зрозуміти сутність економічної безпеки, її необхідно розподілити за сферами впливу, походженням загроз та частинами економіки, яких стосуються загрози.

Сферами впливу у контексті економічної безпеки є:

- соціально-економічна (загальноекономічна), що визначає ступінь економічного розвитку країни та її ситуації на міжнародному ринку, тобто рівень гарантії оперативної стійкості та стійкості до загроз і факторів, що послаблюють національну обороноздатність;

- економіко-оборонна, щодо здатності національної економічної систем протистояти можливим актам зовнішнього втручання в економічні справи держави, беззагрозливий

розвиток оборонно-економічного потенціалу держави.

При цьому загрози в цій сфері можуть бути як внутрішнього (національна безпека), так і зовнішнього походження (міжнародна безпека), у зв'язку із чим контрполітика держави також повинна мати відповідні рівні:

- національна економічна безпека:

- ❖ діяльність, що забезпечує виживання суспільства та функціонування економіки у разі виникнення збройного конфлікту;

- ❖ формування економічних зв'язків країни із зарубіжними державами;

- ❖ контроль ступеня сприйнятливості країни до зовнішньоекономічної діяльності політичного характеру, яка може послабити національну безпеку;

- міжнародна економічна безпека:

- ❖ необхідність забезпечення еволюції економічного та соціального співробітництва в напрямі вдосконалення раціональності та справедливості, створення кращого світового порядку, що забезпечує індивідуальний добробут громадян держав.

Зрозуміло, що загалом проблема нерівності в доступі до сировини, капіталу чи робочої сили також може становити загрозу безпеці країни, особливо у разі, наприклад, браку спеціалістів у певних галузях, як-от інженерів (Плека, 2018). Серйознішою проблемою при цьому є також масова міграція з країн із збройними конфліктами.

Поділ економічної безпеки за частинами економіки, яких стосуються певні загрози, такий:

- сировинна безпека, тобто здатність економіки забезпечувати себе сировиною, необхідною для нормального функціонування (наприклад: енергоносіями, самою електроенергією; металом, водою, мінералами тощо) з внутрішніх джерел і на стабільних умовах з іноземних джерел, у спосіб, який не загрожує економічному розвитку країни;

- продовольча безпека, що означає здатність державної системи або групи держав використовувати внутрішні чинники розвитку, обміну та міжнародного співробітництва з метою забезпечення фізичної та економічної доступності продовольства для суспільства, а

також його відповідної структури та якості, протидії можливим негативним імпульсам як внутрішнього, так і зовнішнього походження, та забезпечення сприятливих умов для розвитку продовольчої сфери економіки;

- фінансова безпека:
 - ❖ зовнішня – насамперед – зовнішній борг, а також здатність економіки протистояти фінансовим кризам;
 - ❖ внутрішня – здатність системи державних фінансів безперервно фінансувати національну економіку та здатність національних фінансових інститутів забезпечувати національні інтереси.

Сьогодні основним чинником створення і наростання загроз для економічної безпеки міжнародного рівня та рівня низки незалежних держав і їхніх підприємств і громадян є російська мілітарна агресія в Україні. У перші місяці повномасштабної війни економічна безпека України значною мірою забезпечувалася накопиченими у довоєнний час резервами та запасом міцності, оперативною консолідацією зусиль суспільства на регіональному та місцевому рівнях, самоорганізацією та згуртованістю громадян України перед екзистенційною загрозою російської агресії, наданням безпрецедентної міжнародної підтримки (*Актуальні...*, 2023). Із переходом воєнної агресії у більш затяжну форму її безпосередній вплив на економіку і економічну безпеку посилюється цілеспрямованими атаками на критичну інфраструктуру країни, виснаженням фінансових ресурсів населення та підприємств, наростанням економічних диспропорцій, що сформувалися у воєнний період, застосуванням з боку ворога потенціалу різноманітних гібридних інструментів впливу (*Актуальні...*, 2023). Основними складовими економічної безпеки підприємства більшість учених вважають: фінансову – досягнення найефективнішого використання ресурсів; політико-правову – дотримання чинного законодавства, всебічне правове забезпечення діяльності підприємства); інтелектуальну і кадрову – збереження і розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом; техніко-технологічну – ступінь відповідності застосованих на підприємстві технологій сучасним світовим

аналогам за умови оптимізації витрат ресурсів; інформаційну – ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства); екологічну – дотримання чинних екологічних норм); силову – гарантування фізичної безпеки працівників підприємства (*Bezpieczeństwo...*, 2022).

Не заперечуючи самого асортименту цих складових економічної безпеки, є підстави для певного уточнення їх змісту, який пропонується до сприйняття у такому варіанті: фінансова – незалежність від зовнішніх фінансів; політико-правова – всебічне правове забезпечення діяльності підприємства в рамках чинного законодавства; інтелектуальна – забезпеченість нематеріальним капіталом і його постійне оновлення; кадрова – стабільність складу і кількості працівників; техніко-технологічна – наявність гарантій права інтелектуальної власності на застосовувані підприємством нові технології й захисту від їх порушення; інформаційна – наявність гарантій права інтелектуальної власності на використовувану підприємством інформацію і захисту від їх порушення; екологічна – наявність можливості дотримуватися вимог щодо екологічності продукції і не перевищувати допустимі норми шкідливого впливу на навколишнє середовище; фізична і психологічна – гарантування фізичної безпеки працівників підприємства, їх здоров'я і умов їхньої праці.

На рівні країни, з урахуванням специфіки умов України в період воєнних дій на її території, основними загрозами для економічної безпеки є:

- макроекономічна – зростання дефіциту державного бюджету та збільшення державного боргу й видатків на його обслуговування; зменшення трудового потенціалу внаслідок інтенсивних процесів міграції населення за кордон, значної частки внутрішньо переміщених осіб (ВПО), втрат цивільного населення внаслідок бойових дій; різкий економічний спад через згортання ділової активності в умовах війни, неможливості в умовах воєнного стану ведення бізнесу в окремих регіонах країни в зоні бойових дій або ризиковій зоні, а також зростання індексу споживчих цін;
- фінансова – високі ризики у сфері

органів насамперед у питаннях забезпечення фінансових зобов'язань держави (як на заміщенні втрат податкових та митних надтоджень, так і на оптимізації бюджетних витрат, підвищенні фінансової стійкості пенсійної системи), забезпеченні достатнього стимулювання бізнесу та ефективному залученні коштів міжнародної підтримки;

➤ інвестиційно-інноваційна – обмежені фінансові можливості держави у здійсненні додаткових капіталовкладень, забезпечення фінансової підтримки наукової діяльності та інших інноваційних секторів економіки;

➤ виробнича – дефіцит електроенергії, релокація підприємств, загроз закріплення у структурі частки низькотехнологічної та сировинної продукції, а також посилення залежності внутрішнього ринку від імпорту,

➤ зовнішньоекономічна – нерозуміння сутності і важливості ситуації у країні, яка захищає свою незалежність від іноземного агресора, тим самим – весь цивілізований світ (блокади кордонів!);

➤ соціальна – значне погіршення платоспроможності, зниження доходів та зайнятості населення, від'їзд значної кількості громадян України за кордон, недостатня спроможність держави в умовах війни підтримувати достатні обсяги та якість соціального забезпечення;

➤ продовольча – пов'язані із значними втратами матеріально-технічного та фінансового характеру у значної частини сільськогосподарських виробників, а також із негативними очікуваннями щодо матеріально-технічного забезпечення.

Упродовж 2022–2023 рр. Національний інститут стратегічних досліджень провів дослідження сучасних загроз економічній безпеці та актуальності їх ідентифікації, що базувалося на кабінетних дослідженнях та експертних опитуваннях. Дослідження передбачало актуалізацію наявних та визначення нових специфічних загроз економічній безпеці України для формування загального контексту та уявлення про трансформацію ризиків в умовах війни. Сформований перелік загроз визначено з урахуванням принципів репрезентативності (включаючи показники, визначені Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженою Указом Президента України від 11 серпня 2021 р. № 347/2021, а також інші, які суттєво впливають на економічну безпеку), достовірності й надходження доступності інформації (офіційні статистичні дані) (рис.); формування карти ризиків на основі експертного опитування профільних експертів щодо способу визначення ступеня впливу та ймовірності настання кожної загрози за складовими економічної безпеки.

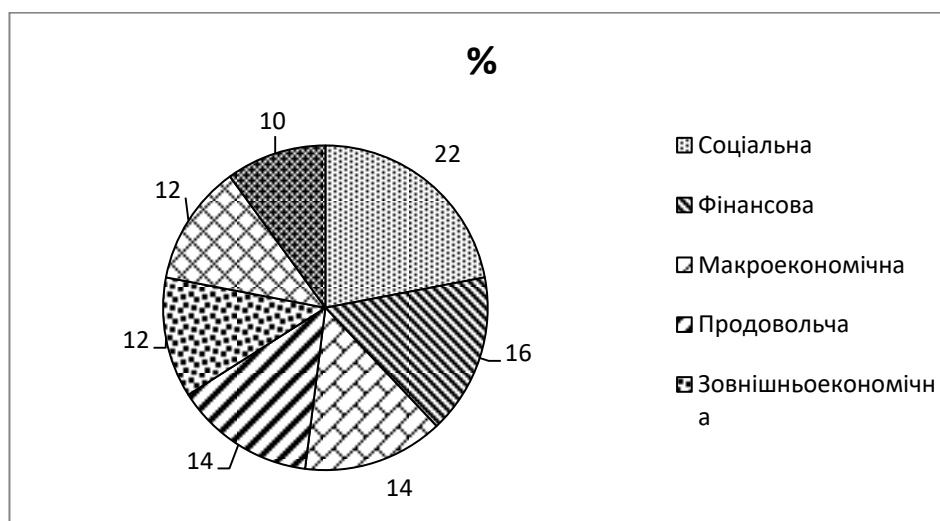

Рис. Розподіл викликів і загроз економічній безпеці, визначений експертами, за складовими компонентами, %

Складено авторами на основі даних (Актуальні..., 2023)

Як бачимо з результатів дослідження, опитані найбільше уваги приділяють соціальній складовій економічної безпеки. На другому місці – фінансова складова. Найменшу тривогу в опитаних викликали загрози виробничій складовій економічної безпеки, що свідчить про відносну стабільність цієї характеристики порівняно з іншими.

Дуже важливим викликом для макроекономічної безпеки є забезпечення енергетичної безпеки в країні, що передбачає диверсифікацію поставок енергоносіїв, особливо сирої нафти та природного газу, та їх субституції альтернативними джерелами енергії. Загальна проблема полягає в тому, щоб запобігти деградації природного середовища, включаючи наше безпосереднє оточення, а також ретельно протидіяти екологічним катастрофам, які часто відбуваються з вини людини, наприклад, аварії атомних електростанцій або хімічних заводів і транспортні аварії з небезпечними вантажами, забруднення поверхневих вод і ґрунту радіоактивними відходами, неправильно утилізованими людиною, забруднення повітря сполуками важких металів, вуглекислого газу та сірки.

Практика останніх років засвідчує, що, вивчаючи сутність економічної безпеки і залишаючись на позиціях оцінки економічної безпеки як економічної категорії, яка, як економічна категорія, виражає сукупність виробничих відносин між людьми щодо забезпечення стабільності необхідного рівня самостійності та незалежності від зовнішніх впливів, не слід залишати поза увагою нерозривність економічної безпеки з її політичними аспектами, бо це практично неможливо. Сучасна ситуація на кордонах із Польщею наочно доводить, що не виключений варіант, коли політичні інтереси всіх можливих рівнів переважають над інтересами економічної безпеки і демонструють відсутність здорового глузду та нерозуміння невідворотності негативних наслідків довготривалої блокади кордонів. На цьому прикладі можна констатувати факт успішності інформаційної атаки російської агентури на відповідні

верстви населення в країнах Європи, зокрема – в Польщі.

Гарантування економічної безпеки держави в нових умовах потребує активізації зовнішньополітичної діяльності з метою сприяння формуванню сприятливому середовищу безпеки. До найважливіших її завдань у цьому контексті належать: забезпечення ефективності механізмів співробітництва; забезпечення ефективності міжнародних інститутів і міжнародного права; налагодження дружних відносин з партнерами; підтримка трансформаційних процесів у Європі; участь у зміцненні механізмів взаємного контролю; готовність до участі в акціях із запобігання конфліктам; залучення до міжнародних зусиль з охорони навколишнього природного середовища; участь у заходах, спрямованих на розвиток демократії та дотримання прав людини.

Висновки. У сучасних умовах економічна безпека набуває особливого значення на всіх рівнях господарської діяльності, виходячи хоча б із самої суті цього поняття, якщо розуміти безпеку взагалі як стабільну відсутність можливості реалізації загроз (для відповідного об'єкта безпеки – держави, регіону, підприємства, окремої людини – її життю, здоров'ю чи добробуту). Зрозуміло, що досягнення такої стабільності залежить від надзвичайно широкого асортименту чинників.

Економічну безпеку логічно буде сприймати як стабільну відсутність можливості реалізації економічних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, причому на всіх ієрархічних рівнях економічної безпеки – від глобального мегарівня до рівня окремої людини. Рівнева диференціація сутності економічної безпеки має значення, оскільки кожен рівень має свою специфіку.

Якщо розглядати лише економічну безпеку, то логічно, що саме такий вид безпеки має максимально виражений суб'єктивний характер. Тобто порушення економічної безпеки, наприклад, крадіжка технологій, промислове шпигунство тощо, є результатом

цілеспрямованої дії конкретних людей з конкретною метою – переважно використання одержаних незаконним способом об'єктів права інтелектуальної власності.

Ступінь забезпечення економічної безпеки також залежить від конкретних людей, які мають забезпечувати умови для формування фінансової, політико-правової, інтелектуальної, кадрової, техніко-технологічної, інформаційної, екологічної, фізичної її складових.

Сьогодні основним чинником створення і наростання загроз для економічної безпеки міжнародного рівня та рівня низки незалежних

держав та їхніх підприємств і громадян є російська мілітарна агресія в Україні. На рівні країни, з урахуванням специфіки ситуації в Україні в період воєнних дій, основними загрозами для безпосередньо економічної безпеки можуть бути: макроекономічна, фінансова, інвестиційно-інноваційна, виробнича, зовнішньоекономічна (блокади кордонів!), соціальна, продовольча.

Варто пам'ятати, що економічна безпека держави стосується всіх громадян, а дії влади мають постійно контролюватися громадською думкою та незалежними експертами.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану. Експертно-аналітична доповідь, 2023. Національний інститут стратегічних досліджень [online] Доступно: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-05/executive-1.pdf> [Дата звернення 19 січня 2024].

Бланк, І. О., 2005. *Інвестиційний менеджмент: підручник*. Київ: КНЕУ.

Варналій, З. С., Буркальцева, Д. Д. та Наєнко, О. С., 2011. *Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення: монографія* / за заг. ред. З. С. Варналія. Київ: Знання України.

Гузенко, О. П. та Хайлова, Т. В., 2018. Актуалізація проблем економічної безпеки в умовах регульованого ринку. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків. С. 236–238.

Данілова, Е. І., 2020. *Напрями наукових досліджень економічної безпеки підприємств* [online] Доступно: <https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/f936d3d7-f927-4c00-87cc-ef1e7a75579b/content> [Дата звернення 20 січня 2024].

Малишко, В. М., 2015. Актуальні проблеми економічної безпеки в системі національної безпеки України. *Юридичний вісник*, 4 (37), с. 129–133.

Сосновська, І. М., 2015. Поняття та значення економічної безпеки виробничо-господарської діяльності підприємств. *Ефективна економіка*, 9 [online] Доступно: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4303> [Дата звернення 19 січня 2024].

Сосновська, О. О. та Житар, М. О., 2018. Економічна безпека підприємства: сутність та ознаки забезпечення. *Облік і фінанси*, 3 (81), с. 124–132.

Череп, А. В. та Лубенець, І. О., 2010. Концептуальні засади економічної безпеки підприємств. *Вісник Запорізького національного університету*, 1 (5), с. 62–66.

Шашина, М., 2022. Риторика сучасних економічних досліджень. III Міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи», с. 146–147.

Шурхало Д., 2018. *Нове прочитання історії України – гумор замість брому* [online] Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda/29681921.html> [Дата звернення 10 лютого 2024].

Bezpieczeństwo ekonomiczne na przedsiębiorstwach: główne pojęcia, 2022 [online] Available at: <https://profigar.com.ua/pl/clauses/ekonomchna-bezpeka-na-pdprim-stvakh-osnovn-ponyatt/> [Accessed January 19, 2024].

Ciekanowski, Z., 2015. Determinanty bezpieczeństwa państwa. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej w Jarosławiu. Współczesne problemy zarządzania, Zeszyt №7 – Bezpieczeństwo publiczne*, s. 7–25.

Frejtag-Mika, E., Kołodziejak, Z. and Putkiewicz, W., 1996. *Bezpieczeństwo ekonomiczne we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Politechniki Radomskiej, Radom.

Kożak-Siara, T. and Majkowska, J., 2018. Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw. *Zeszyty Naukowe PWSTE w Jarosławiu, Zeszyt № 12. Bezpieczeństwo publiczne*, s. 129–149.

Leszczyńska, M., 2018. Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa a rozwój gospodarki i społeczeństw. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 56 (4), s. 289–298. DOI: 10.15584/nsawg.2018.4.23

Montevideo, 1992. Konwencja o prawach i obowiązkach państw zawarta na 17 Konferencji Panamerykańskiej j26.12.1933 r. (w:) *S. Sierpowski, Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego, tom drugi*, Poznań, s. 482–486.

Nowakowski, Z. and Protasowicki, I., 2008. *Bezpieczeństwo polityczne i militarne Polski po 1989 roku*, Rzeszów.

Nowakowski, Z. and Protasowicki, I., 2008. *Bezpieczeństwo ekonomiczne jednostki a bezpieczeństwo ekonomiczne państwa* [online] Available at: https://www.researchgate.net/publication/263559594_Bezpieczenstwo_ekonomiczne_jednostki_a_bezpieczenstwo_ekonomiczne_panstwa/ [Accessed January 19, 2024].

Plecka, M., 2018. *Bezpieczeństwo ekonomiczne małych i średnich przedsiębiorstw* [online] Available at: <https://revue.vsdanubius.sk/sites/default/files/plecka%20%20bezpieczenstwo%20ekonomiczne%20ma%20i%20i%20%20c5%9arednic%20przedsi%20c4%98biorstw.pdf> [Accessed January 19, 2024].

Stachowiak, Z., 2014. Bezpieczeństwo ekonomiczne, (w:) *Ekonomika obrony*. W. Stankiewicz (red.), Wydawnictwo AON, Warszawa.

Stachowiak, Z., 2011. Identyfikacja bezpieczeństwa ekonomicznego państwa – jego istota, uwarunkowania i umiejscowienie w ogólnym problemie bytu narodu i państwa. (w:) *Podstawy, mechanizmy i procedury kształtowania bezpieczeństwa ekonomicznego Polski z punktu widzenia narodowej i sojuszniczej strategii obronnej*, Z. Stachowiak (red.), Wydawnictwo AON, Warszawa, s. 18–45.

Stock, R., 2012. *Psychological Approaches to Work Security*, Broszura Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO), Genewa.

Стаття надійшла 29.02.2024

